

PROMJENE U PROSTORU CRKVE SV. FRANE U ZADRU OD 14. DO 17. STOLJEĆA

Ana Mišković

Sveučilište u Zadru
amiskovi@unizd.hr

UDK 726:27-523.42](497.581.1Zadar)
<https://doi.org/10.34075/cs.61.2.6>
Izvorni znanstveni rad
Rad zaprimljen 1/2026.

Sažetak

U radu se iznose ključne promjene u koncepciji prostora u crkvi sv. Frane u Zadru, od 14. do 17. stoljeća. One se tiču odnosa dvaju bitnih liturgijskih ambijenata: svetišta s korom i prostora za laike. U sklopu svetišta krajem 14. st. instaliraju se znamenite korske klupe, djelo Ivana de Borgia Sansepolcra, koje se danas nalaze u začelnom dijelu crkve. U radu se problematizira njihov prvotni položaj te se na osnovi preciznih izmjera zaključuje da su bile postavljene u obliku dvostrukog slova L. Nadalje, donose se datacije rušenja podija, liturgijskog elementa koji je fizički dijelio crkvu na prostor za svećenike i prostor za laike od sredine 15. st. do druge trećine 16. st. Čini se da se krajem istog stoljeća mijenja i prostor kora jer sudeći po datacijama grobnih ukopa na mjestu korskih klupa započinje njihova dislokacija, što će u konačnici u prvim desetljećima 17. st. dovesti do pojave retrokora.

Ključne riječi: kor, korske klupe, podij, Ludovik Anžuvinc, Matafar, Trident

O crkvi sv. Frane u Zadru kao najstarijoj i najvažnijoj franjevačkoj crkvi na našem području već je zarana i dosta pisano u hrvatskoj historiografiji i šire.¹ Početkom 80-ih godina 20. st. crkva

---

¹ Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die Mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa*, Wilhelm Braumüller, Wien, 1884., 53; Donato Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 1864., 11-12, 50-51; Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana, I.*, Tipografia Woditzka, Zara, 1877., 362; Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, I, Clarendon Press, Oxford, 1887., 275, 309-310; Giuseppe Sabalich, *Guida archeologica di Zara*, Tipografia Woditzka, Zara, 1897., 103; Lorenzo Benevenia, La chiesa di S. Francesco di Zara, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.) 1, 114; Giuseppe Bersa, *Guida storico-artistica di Zara (Catalogo del R. Museo do S. Donato)*, Parnaso, Trieste, 1926., 38.

i samostan bili su temeljni predmet interesa povjesničara, teologa, povjesničara umjetnosti i filozofa, koji su na jednome mjestu i sveobuhvatno pridonijeli sagledavanju povijesno-kulturnog značenja sakralnog sklopa u ediciji *Samostan sv. Frane u Zadru*.²

Ovim radom htjeli bismo u kratkim crtama istaknuti nekoliko činjenica koje do danas još uvijek nisu potpuno razjašnjene, a koje se mogu dodatno istraživati, no smatramo da i na ovom stupnju postignutih zapažanja zaslužuju prezentaciju. Radi se na prvome mjestu o analizi i rekonstrukciji izvornog postava srednjovjekovnih korskih klupa, a potom o sumarnom opisu obreda koji su se odvijali u razdobljima srednjega i ranoga novog vijeka u crkvi sv. Frane u Zadru.

Franjevačka crkva i samostan u Zadru služili su od početka osnivanja redovničkoj zajednici koja je svoj životni ritam prilagodila pravilima sv. Frane. Generalno gledajući, što se tiče najstarije franjevačke srednjovjekovne liturgije, ona je slijedila obrazac službe Rimske kurije, osim češće uporabe Psalterija.³ Liturgija je, u kratkim crtama, bila podijeljena na službe (mise) koje se obav-

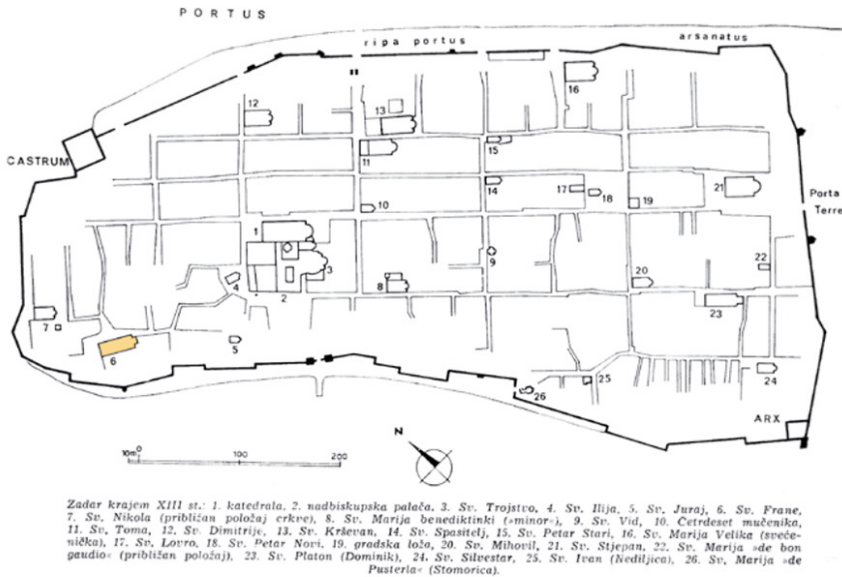

52, 69, 138; Ćiril Metod Iveković, *Dalmatiens Architectur und Plastik*, Band III, Wien, 1910., T 143, 144; Ivo Petricioli, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb, 1972., 21-35; Nada Klaić – Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, (= *Prošlost Zadra II.*), Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1976., 272, 522-523; Justin Velnić, *Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti*, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 25-102; Ivo Petricioli, *Umjetnička baština franjevačkih samostana u Zadru*, Kaporu, Ugljanu i Pašmanu, *Pod zaštitom svetoga Jeronima* (1999.), 96-106; Pavaša Vežić, *Zaštita kulturnog nasljeđa samostana Sv. Frane u Zadru*, *Samostan Sv. Frane u Zadru zbornik radova* (1980.), 145-156; Emil Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., 15-16; Igor Fisković, *O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39 (2005.), 1, 227-267, 238-242; Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo. I. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 200-206; Pavaša Vežić, *Klaustar samostana Sv. Frane u Zadru i samostana Sv. Jeronima na Ugljanu*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 32 (2008.) 1, 49-58; Pavaša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 17-46; Donal Cooper, *The Choir stalls of the Church of Saint Francis in Zadar (Croatia): a Unique Source for the Material Furnishing and Visual Topography of the Early Mendicant Church Interior*, *L'arredo liturgico fra oriente e occidente, (V-XV secolo), Frammenti, opere e contesti. Minima medevalia* (2021.), 472-485.

² *Samostan sv. Frane u Zadru*, Zbornik radova posvećen 700. obljetnici posvete crkve Sv. Frane u Zadru, Zadar, 1980. (ur. Justin V. Velnić).

³ Mario Righetti, *Storia liturgica. L'anno liturgico - Breviario*, II, Ancora, Milano, 1969., 656-663.

ljaju od zore do Trećeg časa (Terce).⁴ Na svim misama bili bi prisutni svi redovnici, mise su bile kratke i recitirale su se te su se zbog kratkoće trajanja zvale privatne ili kratke mise; samo je jedna misa bila svečana, pa je samim time i dulje trajala. U tom pogledu zanimljiva je primjedba s kraja 13. st. biskupa Olomouka Bruna von Schauenburga (1245. - 1281.) kada u izvješću o franjevačkoj crkvi u Njemačkoj navodi da zbog kratkoće misa vjernici rado odlaze kod franjevaca, izbjegavajući pritom župne crkve i crkve monaških redova.⁵

1. Plan Zadra krajem 13. st. s označenom crkvom sv. Frane (prema: Pavaša Vežić, 2018., 18.).

⁴ Josef Andreas Jungmann, *The Mass of The Roman Rites: Its Origins and Development*, trans. Francis A. Brunner, London, Burns and Oats, 1959., 76-77; Donal Cooper, *The Franciscan Context, The Caporali Missal: a masterpiece of Renaissance illumination*, Cleveland, Ohio: Cleveland Museum of Art (2013.), 65, bilj. 5.

⁵ Donal Cooper, *The Franciscan Context, The Caporali Missal: a masterpiece of Renaissance illumination*, Cleveland, Ohio: Cleveland Museum of Art (2013.), 65., bilj. 3. u kojoj se donose podaci biskupa Bruna iz Olomoukovog izvještaja o crkvi u Njemačkoj: "Relationes Episcopi Olomucensis Pontifici Porrectae," *Monumenta Germaniae Historica*, Legum, sec. 4, bk. 3 (1904-6): p. 591. Zbog toga optužuje franjevce, ali i njihove glavne suparnike, dominikance.

Krajem 14. st., samo stoljeće i pol nakon života sv. Frane, uočava se opći procvat duhovnosti proizišle iz Franinih spisa i pravila, a statističke procjene iz 1384. godine ukazuju da je na području europskog zapada bilo između 30 i 40 tisuća redovnika, dok su se franjevačke kuće i dalje intenzivno osnivale.⁶ Tijekom 15. st. jednakim uzletom podižu se crkve franjevačkog reda na hrvatskoj obali, i to uglavnom izvan gradskog perimetra (što odgovara drugoj, rigoroznijoj struji franjevačke duhovnosti, opservantima).⁷ Ta slika intenzivnog razvoja sjajno se zrcali na zadarski franjevački samostan koji u ozračju gotičkog stila nudi izuzetne primjere liturgijske, odnosno povijesnoumjetničke opreme.

Crkva sv. Frane u Zadru pripada općem tipu jednostavnih, jednobrodnih svetišta s troaspidalnim začeljem, gdje je izvorno glavna apside bila veća i šira od bočnih. Sudeći po posvetnom natpisu u svetištu bila je podignuta 1280. godine.⁸ Nakon nekoliko desetljeća od razdoblja podizanja istočnog dijela sa svetištem, negdje do 1304. građevina se podiže i izgrađuje do pročelja, prema istovjetnom prvotnom projektu.⁹ Dimenzije govore o većoj crkvi, koju je pohodio veći broj vjernika, možda upravo zbog kraćih misa, kako je spomenuto za crkve u Njemačkoj. Sukladno proporcijama svetišta i broju redovnika u tadašnjoj zajednici u Zadru izrađuju se monumentalne, ujedno najstarije sačuvane korske klupe franjevačkog reda. O starijim mjestima za redovnike, napravljenima po osnivanju samostana iz vremena s kraja 13. ili tijekom 14. st. nemamo zabilježenih podataka, jer su korska sjedala, danas smještena u začelju crkve, izrađena krajem 14. st, iako je na gornjem vijencu primjetna i starija stilska obrada, što je već L. Beneveniju, pa potom I. Petricioli-ja ponukalo na tezu da se radi o ponovnoj uporabi starijih klupa.¹⁰ Od njih su se sačuvala 44 sjedala, premda D. Fabianich u 19. st. zapisuje da ih je bilo 45, što znači da ih je sigurno moralo biti više jer su u pravilu bile parnog broja.¹¹ M. Grgić 1951. zapisuje da ih

---

⁶ Carolly Erikson, *The Fourteenth-Century Franciscans and Their Critics*, *Franciscan Studies* 36 (1976.) 1, 108-147., 115.

⁷ Damir Demonja, *Franjevačke crkve na hrvatskoj obali do kraja 16. stoljeća*, disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb (2000.), 50.

⁸ Nada Klaić – Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, (= *Prošlost Zadra II.*) Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1976., 272.

⁹ Pavuša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 20-26.

¹⁰ Lorenzo Benevenia, *La chiesa di S. Francesco di Zara*, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.) 1, 113-114; Ivo Petricioli, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb, 1972., 32-33.

¹¹ Kor u sekundarnom položaju ima 44 sjedala. Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo, I., Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar,

je bilo 46.¹² P. Vežić, pak, procjenjuje da ih je bilo 60-ak (u sekundarnom položaju u svakom krilu gornjih i donjih klupa po dva reda broji 15-ak sjedala).¹³ U svakom slučaju, broj ne govori nužno u prilog većem broju redovnika koji su živjeli unutar recinkta zadarskog samostana, nego o redovnicima gostima koji su povremeno, po sazi-vu vijeća, pohodili samostan. Naime, upravo u vrijeme gvardijana samostana fra Benedikta, donatora korskih klupa, samostan sv. Frane u Zadru postaje sjedište franjevačke provincije u Dalmaciji.

2. a. Korske klupe iz crkve sv. Frane u sekundarnoj poziciji (foto: Petar Kozina, arhitektonski studio PIN).

2. b. Korske klupe iz crkve sv. Frane u sekundarnoj poziciji (foto: Zoran Alajbeg)

Korske klupe, dakle, u zadarskoj samostanskoj crkvi sv. Frane, jedan od najreprezentativnijih primjera gotičkoga drvorezbarstva na tlu Hrvatske, izradio je 1394. majstor Ivan Jakovljević, mletački drvorezbar rodnom iz grada Borgo Sansepolcro.¹⁴ Izdašnu donaciju za njihovu izradu od čak 456 dukata dao je zadarski patricij Juraj Matafar, pripadnik ugledne i utjecajne zadarske srednjovjekovne obitelji koja je bila vezana uz samostan i čiji su grbovi izrezbareni na ploham klupa.¹⁵ Uz Ivana Jakovljevićevog na izradi korskih klu-

2008., 200. No Fabijanić govori o 45 sjedala, a to je situacija prije restauracije. Donato Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 1864., 50-51.

¹² Marijan Grgić, *Zlato i srebro Zadra. Katalog izložbe zadarskog zlatarskog obrta, tekstila i odljeva sarkofaga i plastike od jedanaestog do petnaestog stoljeća*, Turistkomerc, Zagreb, 1951., 14.

¹³ Pavuša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 25.

¹⁴ Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo, I. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 200-206, sa svom prethodnom bibliografijom.

¹⁵ Donato Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 108-109.

pa sudjelovao je i njegov brat, koji je 1395. potpisao ugovor te je za izradu 4 lektorila, 4 *capitibus*-a (čeonih ploha) i dodatnih sjedala dobio 55 dukata.¹⁶

3. Dio pregrade korskih klupa s motivom sunca i redovnika (foto: Ana Mišković)

Klupe su u ranom novom vijeku sekundarno postavljene u začelje crkve, na mjestu nekadašnjih srednjovjekovnih kapela. Gornji, viši red klupa prati unutrašnju stranu začelja te lomeći se pod pravim kutom slijedi linije bočnih zidova do gotovo dvije trećine njihove dužine. Na tim položajima njihove dimenzije nisu jednake: tako je desna strana viših klupa nešto duža od lijeve, točnije, za 20 cm. U donjim je redovima situacija obrnuta, pa je tako lijeva strana klupa duža od desne za čak 68 cm. Klupe naizgled odaju identičnu konstruktivnu i dekorativnu komponentu, no razlikuju se po širini sjedišta, a sukladno tome i naslona na kojima su u reljefu izrezbareni motivi romboidnih kazeta s pregršt dekorativnih motiva kao što su perlice, dijamanтни niz, astragal itd. I pregrade, oblikovane kao virovite, perforirane rozete nad sjedištima gornjeg reda, razli-

¹⁶ Ivo Petricoli, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb, 1972., 118-119; Donal Cooper, *The Choir stalls of the Church of Saint Francis in Zadar (Croatia): a Unique Source for the Material Furnishing and Visual Topography of the Early Mendicant Church Interior*, *L'arredo liturgico fra oriente e occidente. (V-XV secolo), Frammenti, opere e contesti. Minima medevalia* (2021.), 473.

kuju se po pojedinim motivima što je već odavno uočeno i opisano.¹⁷ Tako jedna pregrada ima u središtu rozete izrezbaren lik redovnika na objema stranama, druga ima biljne izdanke i ptičice koje ključaju njihove plodove, sljedeća, pak, sunce s ljudskim licem. Potonji motiv, izrezbaren na ugaonoj pregradi s lijeve strane gornjih klupa kao personificirano sunce, odnosno kao sunce čovjekolikog izraza - glavice s urezanim očima i blago ispupčenim obrazima, morfološki je obrađen kao ostali motivi, što upućuje da je riječ o izvornoj ugaonoj pregradi srednjovjekovnih korskih klupa. Desna ugaona pregrada obrađena je naprotiv drugačije od ostalih. Naime, njezina površina oblikovana poput rozete posve je ispunjena motivima te nije perforirana kao rozete ostalih pregrada. Stoga nemamo uobičajenu obradu koja nastoji imitirati plasticitet ili trodimenzionalnost motiva ponajviše postignut obradom svih njihovih obrisa tako da djeluju kao da su napravljeni u punom volumenu. Iako, s druge strane, motivi češera, šiški i cvijeća u vrtlogu pune plohe pripadaju u postojeći likovni repertoar korskih klupa.

Premda su stilski likovni elementi odavno plijenili pažnju većeg broja istraživača, izvorni postav koji su klupe imale i njihova konstrukcija, lokacija u izvornom svetištu ipak nije bila temeljito i analitično obrađena, što nas je najviše ponukalo na istraživanje.

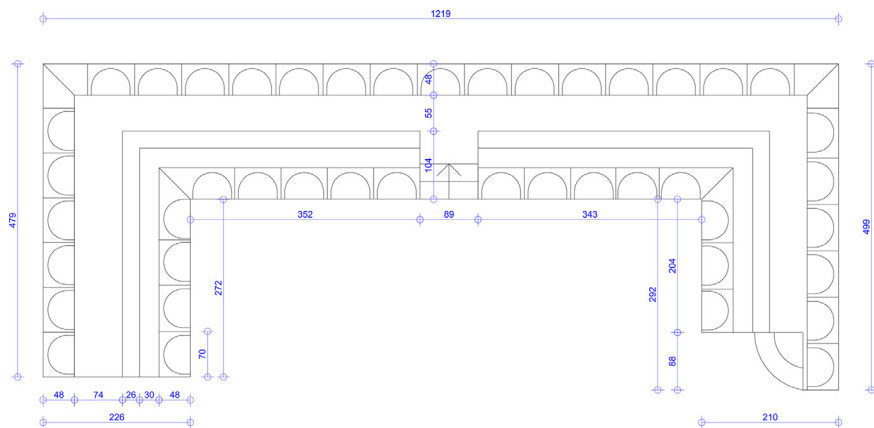

4. Dio ugaone pregrade korskih klupa (foto: Ana Mišković)

¹⁷ Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo, I. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 200-206., sa svom referentnom literaturom.

Prvi korak u traženju odgovora izvorne forme korskih klupa bio je usmjeren na dimenzije sačuvanih sjedala, neovisno o tome što se radi o dislokaciji klupa, pa čak i njihovoj restauraciji prilikom premještanja na prostor začelja crkve. U izradi rekonstrukcije izvornog položaja koji su klupe imale posred srednjovjekovnog kora crkve u obzir smo uzeli dimenzije svih gornjih redova klupa s visokim naslonom. Preciznim arhitektonskim izmjerama ustanovljeno je da su one bile dugačke najmanje 11 m (1098,5 m). Pritom smo imali na umu da ih je sigurno bilo više, te su klupe očito imale dužinu od preko 11 m. U izmjeri dimenzija prostora u kojem se izvorno nalazio kor, dakle, ispred tadašnjega glavnog oltara crkve sv. Frane, uzimamo kao polazišnu točku slavlolučnu stijenu glavne apside, a kao krajnju točku liniju koja je određivala srednjovjekovni poprečni prolaz od sjevernih bočnih do južnih bočnih vrata koja su vodila u klaustar. Dimenzije od ruba glavne apside do prolaza iznose točno 11 m, što sugerira tezu da viši red korskih klupa sigurno nije mogao biti postavljen unutar prostora gotičkog svetišta u hipotezi da su bile pravolinijske forme. Dakle, precizne arhitektonske izmjere klupa u sekundarnom položaju upućuju da klupe nisu mogle biti postavljene u pravolinijskoj formi jer bi time prelazile preko poprečne, osne linije koja povezuje vrata otvorena na bočnim zidovima crkve.

S druge strane, klupe nisu mogle biti priljubljene uza bočne zidove crkve jer bi na taj način zatvorile jedan prolaz s južne straž

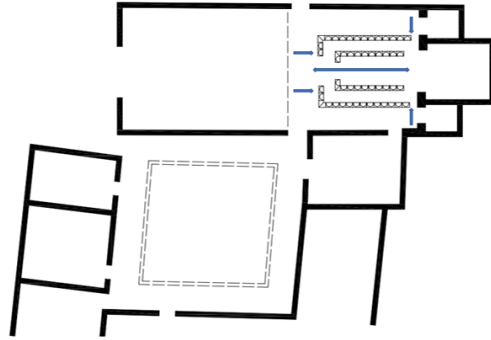
KORSKE KLUPE
Arhitektonski snimak

5. Precizne mjere korisnih klupa u sekundarnoj poziciji (arhitektonski studio PIN).

ne crkve koji je vodio iz sakristije u samo svetište, a kako su morale biti simetrične, smatramo da su bile udaljene od bočnih zidova. Klupe su svakako nakon instaliranja trebale omogućavati cirkulaciju, kretanje redovnika ne samo prema fokusu – glavnom oltaru već i prema bočnim kapelama na začelju crkve u kojima su se nalazili zasebni oltari.

Iz toga proizlazi da su klupe u koru bile postavljene u obliku dvostrukog slova L s uvučenim bočnim krajevima, što je tipizirani oblik redovničkih, franjevačkih korskih klupa. Takav oblik ujedno upućuje na određenu rezerviranost od laika kojoj su težili redovnici. Ovakav ispravan oblik korskih sjedala zadarskoga franjevačkog samostana nedavno je predložio i britanski istraživač franjevačke arhitekture na području današnje Italije Donal Cooper.¹⁸

6. Grafička rekonstrukcija prvobitnog položaja korskih klupa, strelice pred kraćim krakom slova L označavaju pozicije čeonih klupa (arhitektonski studio PIN).

Vratimo se na likovnu obradu reprezentativnih sjedala korskih klupa jer nam ona sugerira ujedno i njihovu izvornu lokaciju. Sam izraz iz ugovora - *capiti* sugerira da su se ona morala nalaziti na početnim, glavnim stranama klupa, a iako su u ugovoru spomenute četiri takve strane, od njih su ostale samo dvije (uz njih možemo spomenuti još jednu, onu na kojoj je lik sv. Benedikta, sveca zaštitnika gvardijana samostana, premda ona prema dimenzijama vjerojatno nije bila završna, čeona strana).¹⁹ Završna sjedala bila su,

¹⁸ Donal Cooper, The Choir stalls of the Church of Saint Francis in Zadar (Croatia): a Unique Source for the Material Furnishing and Visual Topography of the Early Mendicant Church Interior, *L'arredo liturgico fra oriente e occidente, (V-XV secolo), Frammenti, opere e contesti. Minima medevalia* (2021.), 472-485.

¹⁹ Donal Cooper, The Choir stalls of the Church of Saint Francis in Zadar (Croatia): a Unique Source for the Material Furnishing and Visual Topography of the Early Mendicant Church Interior, *L'arredo liturgico fra oriente e occidente, (V-XV secolo), Frammenti, opere e contesti. Minima medevalia* (2021.), 477.

dakle, ukrašena figuralnim motivima: ona u sekundarnom položaju s desne strane prizorom stigmatizacije sv. Frane u gornjem polju i likom sv. Ludovika Tuluškog u donjem polju. Završna strana s lijeve strane imala je lik sv. Krševana viteza na konju, odnosno lik donatora, tadašnjega gvardijana samostana sv. Frane fra Benedikta u donjem polju. Obje strane su reprezentativne i očekivati je da su bile pozicionirane kao završne strane na kraćim stranama klupa, simetrično postavljene te su likovi na njima bili usmjereni prema oltaru, fokusu obreda. Svakako je jedna od tih strana određivala mjesto gvardijana, tada fra Benedikta, logično ona na kojoj je i uprizoren. U analognim/usporednim primjerima franjevačkih korskih klupa na području sjeverne Italije i pritom onih koje su postavljene u samo začelje crkve (neke već od 15. st.) glavna sjedala određena za gvardijana samostana bila su istaknuta i usmjerena prema glavnom oltaru.²⁰ Iz toga proizlazi da je lik fra Benedikta sklopljenih ruku na molitvu bio usmjeren upravo prema glavnom oltaru crkve sv. Frane, što je očekivani ikonografski položaj.

7. a. 7.b. Južna čeona strana korskih klupa (foto: foto: Petar Kozina, arhitektonski studio PIN).

U ovom kontekstu vrijedi upozoriti i na sljedeću činjenicu. Već spomenuti Donal Cooper u analizi pojave retro-korova navodi krucijalan rad iz 1974. Henka Van Osa u kojem ovaj interpretira položaj

²⁰ Donal Cooper, *The Franciscan Context, The Caporali Missal: a masterpiece of Renaissance illumination*, Cleveland, Ohio: Cleveland Museum of Art (2013.), 57.

prikaza sv. Frane u liku *alter Christus* kao dominantan ikonografski motiv na oslikanim panelima od 13. st. nadalje, a koji se postavlja na mjesto razdjelnice – oltarne instalacije pri odvajanju kora od ostalog dijela svetišta, tj. fratara od laika.²¹ To spominjemo jer bi druga čeona strana korskih klupa iz zadarske crkve sv. Frane, ona na kojoj je u gornjem segmentu prikazan događaj stigmatizacije po kojoj je sv. Frane upravo *alter Christus* bila u ulozi granice između laika i redovnika.

8. a. i 8.b. Sjeverna čeona strana korskih klupa (foto: foto: Petar Kozina, arhitektonski studio PIN).

Značenje kora

Kor je sakralni prostor namijenjen redovnicima s kojeg obavljaju religiozne dužnosti, izražene ponajviše u glazbenoj formi. Kor se smatrao odrazom nebeskog zbora, dok se kler pjevajući nastojao asimilirati anđeoskim pjevačima.²² Zbog toga su korskom namještaju

²¹ Donal Cooper, The Franciscan Context, *The Caporali Missal: a masterpiece of Renaissance illumination*, Cleveland, Ohio: Cleveland Museum of Art (2013.), 55, bilj. 27; Henk Van Os, "St. Francis of Assisi as a Second Christ in Early Italian Painting", *Simiolus* 7 (1974.), 115–32.

²² Tim Sheppard – Laura Ștefănescu - Serenella Sessini, Music, Silence and the Senses in the Late Fifteenth-Century Book of Hours, *Renaissance Quarterly* 70 (2017.) 2, 474-512, 482.

pripadali i stalci za nošenje antifonara i graduala, velikih iluminiranih knjiga za zajedničko čitanje i pjevanje redovnika pri liturgiji.²³

Glazbene forme himni i ostalih sakralnih pjesama koje su pjevali zadarski franjevci dokumentirane su osim u sačuvanim gradualima, antifonarima i psaltiru iz 15. st.²⁴ i na vijencu gornjeg reda korskih sjedala koji je skinut prilikom restauracije 1891. Natpis u gotičkoj minuskuli sadrži tekst dvaju strofa iz antifone "Ad vespas stigmatum Sancti Francisci", himnu Julijana iz Speyera:

(CELORUM CANDOR SPLENDUIT) / NOUUM SYDUS EMICUIT / SACER FRANCISCUS (CLARUIT / CUI SERAP)H APPARUIT / SIGNANS EUM CARACTERE / IN UOLIS PLANTIS LATERE / DUM FORMAM CRUCIS GERERE / UULT CORDE ORE OPERE. Natpis donosi i jednu strofu iz pjesme u pohvalu Bogorodice iz Malog misala: MARIA MATER GRACIE / MATER MISERICORDIE / TU NOS AN HO(STE PROTEGE / ET HORA MORTIS SUSCIPE).²⁵

Ti tekstualni ulomci, ispisani na vijencu gornjeg reda korskih sjedala, pružaju rijedak i dragocjen uvid u liturgijsku i glazbenu kulturu zadarskih franjevaca upisanu u koralima i antifonarima koje su podržavali lektorili. Antifona *Ad vespas stigmatum Sancti Francisci* tradicionalno se izvodila u času večernje na blagdan Rane (Stigmatizacije) sv. Franje (17. rujna), slaveći njegovo mistično sjedinjenje s Kristom kroz primanje svetih rana – ključni element franjevačke duhovnosti i vizualne ikonografije, kako je već ranije spomenuto.²⁶

Uključivanje strofe iz marijanske pjesme *Maria mater graciae*, poznate iz različitih misala i molitvenika poput *Officium parvum Beatae Mariae Virginis*, dodatno svjedoči o snažnoj ulozi marijanske

---

²³ Anđelko Badurina, Iluminirani rukopisi u samostanu Sv. Frane u Zadru, *Zbornik „Samostan Sv. Frane u Zadru“*, (1980.), 129-137; Emil Hilje – Radoslav Tomić, *Slikarstvo. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2006., 104-120; Nikola Jakšić, *Iluminirani liturgijski rukopisi srednjeg vijeka u Dalmaciji. Odabrane studije*, Zadar 2025., 9-31, 107-152.

²⁴ Nikola Jakšić, *Iluminirani liturgijski rukopisi srednjeg vijeka u Dalmaciji*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2025., 9-31.

²⁵ Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo, I. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 204; Donal Cooper, The Choir stalls of the Church of Saint Francis in Zadar (Croatia): a Unique Source for the Material Furnishing and Visual Topography of the Early Mendicant Church Interior, *L'arredo liturgico fra oriente e occidente, (V-XV secolo), Frammenti, opere e contesti. Minima medevalia* (2021.), 476.

²⁶ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 66.

pobožnosti u svakodnevnom liturgijskom životu franjevačke zajednice.²⁷

Prisutnost tih tekstova ne samo u rukopisima nego i kao natpis na koru upućuje na promišljen vizualni i duhovni program koji je povezivao tekst, sliku i prostor.

Veliki broj sačuvanih pjesničkih formi kod zadarskih franjevača ide u prilog i propisu Novog reda iz 1223.:

*Clerici faciant divinum officium secundum ordinem sancte Romanae ecclesie, excepto psalterio, ex quo habere poterunt breviaria. Laici dicant viginti quatuor Pater noster pro matutino, pro laude quinqué, pro prima, tertia, sexta, nona, pro qualibet istarum, septem, pro vespere autem duodecim, pro completorio septem; et orent pro defunctis.*²⁸

Prema rimskoj liturgiji obred franjevačkog reda ostaje jednak obredu koji se provodi u ostalim dijecezanskim, kongregacijskim crkvama, samo, kako je napomenuto, u kraćoj formi. Vjernici laici aktivno su sudjelovali u bogoslužju svih časova, dok su se njihove molitve brojčano razlikovale u prirodi časa koji se provodio. Međutim, iako su redovnici svoje mjesto imali u koru, bila je potrebna i dodatna vrlo jasna distinkcija između klera i vjernika laika (vjerojatno zbog razlike u izvođenju liturgije jer tako na primjer dok kler izriče dvije službe, vjernici mole *Oče naš*).²⁹

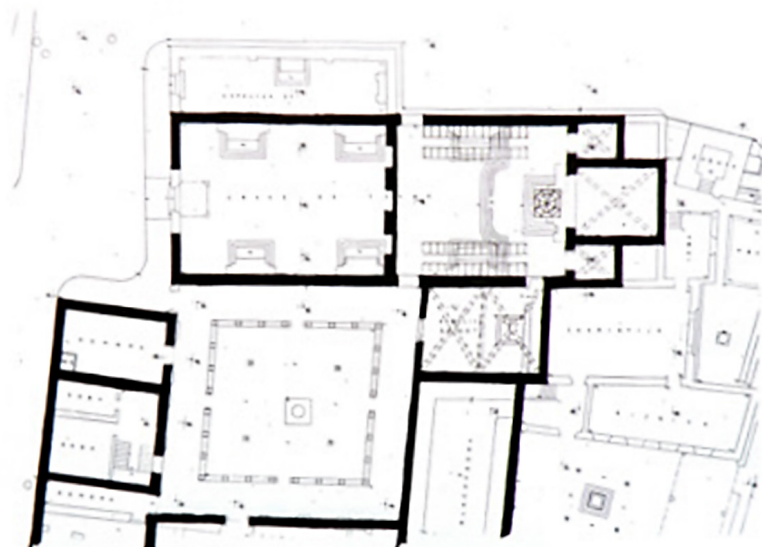
Naime, franjevački red sjajno je riješio problem ujedinjena monaške liturgije i liturgije s laicima, jer je franjevačka liturgija kao redovnička bila ujedno i javna liturgija kojoj je mogao prisustvovati običan puk. Franjevačka liturgija pokazala se jednostavnom i bliskom običnom laiku. No, ipak se rađa i potreba za dodatnom segregacijom koju je nudila određena pregrada. Kako su u pravilu korske klupe redovničkih i propovjedničkih crkava u formi slova L, gdje su kraća krila izravno fokusirana i usmjerena prema žarištu obreda (oltaru), u takvim prostorima dodatna fizička podjela u obliku visoke ograde nekad i nije bila potrebna. Unatoč tome što su zadarske klupe gotovo sigurno bile u spomenutom obliku slo-

²⁷ Ova se pjesma često pjevala u trenucima zaziva i večernje molitve (kompleta), kao molitva za Marijin zagovor u času smrti i u duhovnim kušnjama. O svečanim slavljinama u zadarskom franjevačkom samostanu u čast Bogorodice: Justin Velnić, *Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 53-64.

²⁸ Stephen J. P. Van Dijk, *Liturgy of the Franciscan Rules (Continued)*, *Franciscan Studies*, 12 (1952.) 3/4, 241-262, 241, bilj. 1. kad citira Opsuculu, 66.

²⁹ Odredbu o slijeđenju rimske liturgije, preciznije, liturgije papinske kapele (koja se doista provodila u matici crkvi s. Francesco u Assisiju) donosi Hugolino, tada papa Grgur IX. godine 1241. Stephen J. P. Van Dijk, *Liturgy of the Franciscan Rules (Continued)*, *Franciscan Studies*, 12 (1952.), 3/4, 241-262, 250.

va L, Pavuša Vežić pretpostavlja da je već u 14. st. crkva sv. Frane u Zadru mogla imati drvenu pregradu (*ballatorij*, kako su je imali zadarski dominikanci).³⁰ No, pouzdano je da samo pola stoljeća nakon izrade monumentalnih drvenih korskih klupa, godine 1444. zadarski franjevci potražuju od graditelja i klesara Jurja Matejeva Dalmatinca da posred crkve napravi podij, kako je to u sačuvanom dokumentu navedeno: *podium... cappella sive curvis*.³¹

9. Grafička rekonstrukcija crkve sv. Frane do 1449. (prema: Pavuša Vežić, 2018., 26.).

U kontekstu franjevačkih crkava takav podij često je služio kao arhitektonski i simbolički centar liturgijskog prostora: mogao je biti mjesto s kojeg se čitalo evanđelje, držale propovijedi ili izvodili dijelovi časoslova. Njegovo smještanje „u sredini crkve“ odgovara prosjačkom idealu istovremeno otvorenog i rezerviranog prostora s poučnom namjenom, jer je propovijedanje vjerničkoj zajednici imalo središnju ulogu. Kada se taj podij promatra u odnosu na već postojeće monumentalne korske klupe, njegovo dodavanje odražava dalj-

³⁰ Pavuša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 25., bilj. 31.

³¹ 9. 11. 1444., radovi produženi do 1452. Ivo Petricioli, Juraj Dalmatinac i Zadar, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6 (1979. - 1982.), 187-196.

nje oblikovanje liturgijske koreografije – stvarajući prostorni dijalog između kora, oltara i vjernika.

Važan element podija I. Petricioli prepoznaje kao konstrukciju postavljenu poprečno na pravolinijsku os crkve, rastvorenu s tri luka koja su služila kao prolazi, a nad njima je bio prohodni parapet na kojem su se mogle nalaziti orgulje, odnosno pjevalište, kako donosi I. Fisković.³² Potonji smatra da su one bile u formi zazidanih niša u kojima su se nalazili oltari, što bi bilo vjerodostojnije. U svakom slučaju, to je bila monumentalna intervencija, a na gornju razinu se ulazilo i s vanjske strane, s krova tadašnjeg klaustra.³³ U talijanskoj terminologiji pregrada se zove *tramezzo*, što odgovara poprečnom položaju pregrade u odnosu na okomitu os crkve.³⁴ Sukladno primjerima na području sjeverne Italije *tramezzo*, odnosno pregrada, dijelio je vjernike po rodu: dio bliže koru je bila gornja crkva, odnosno crkva namijenjena muškarcima, dok je dio između *tramezza* i začelja bio namijenjen ženama. U terminologiji stoje izrazi *parte superiori* i *parte inferiori* ili *chiesa delle donne*.³⁵ *Tramezzo* je, dakle, dijelio muškarce od žena, no u zadarskoj je crkvi sv. Frane on ipak bio dosta blizu osi srednjovjekovnoga poprečnog prolaza i samoga kora, tako da je zasigurno dijelio laike od klera.

Prema uobičajenoj franjevačkoj praksi, glavni oltar se nalazio u *cappella maggiore*, postavljen pritom frontalno pred korom u istočnom dijelu glavnog broda. Pred korom se nalazio *tramezzo*, odvajajući zapadni dio broda u kojem su bili laici. Tako je cijelo svetište pravolinijski izduženo i u liturgijskom smislu: od ulaza preko *tramezza* ili podija do glavnog oltara.³⁶

³² O tome govori I. Fisković (O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39 (2005.), 1, 241.

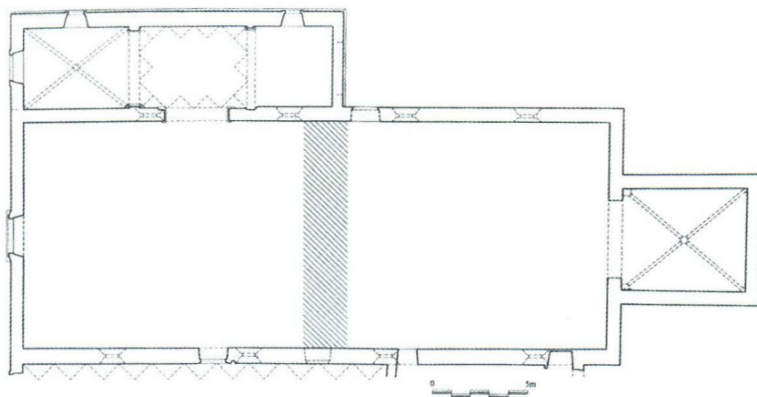
³³ Sačuvani su obrisi vrata s vanjske strane južnoga bočnog zida (Igor Fisković, O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39 (2005.), 1, 240; prema dokumentaciji iz Konzervatorskog zavoda u Zadru).

³⁴ Marcia Hall uvjerljivo elaborira kako je svaka propovjednička crkva u Italiji izvorno imala *tramezzo* posred broda, kao pregradu koja dijeli fratre od laika. Donal Cooper, Franciscan Choir Enclosures and the Function of Double-Sided Altarpieces in PreTridentine Umbria, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 64 (2001.) 1, 1-54, 7.

³⁵ Donal Cooper, Franciscan Choir Enclosures and the Function of Double-Sided Altarpieces in PreTridentine Umbria, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 64 (2001.) 1, 45, 47-48.

³⁶ Donal Cooper, Franciscan Choir Enclosures and the Function of Double-Sided Altarpieces in PreTridentine Umbria, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 64 (2001.) 1, 5.

Od pregrade koju je napravio J. M. Dalmatinac sačuvali su se tek sitni dijelovi – segmenti lukova koji su uzidani u nove, kasnorenesansne lukove na mjestu pregradnih zidova nekadašnjih srednjovjekovnih kapela te kapiteli u njihovoj tjemenoj točki. Pretpostavku I. Petriciolija koji lucidno prepoznaje podij kao pregradu posred crkve (ne donoseći ili možda ne poznajući primjere na području Italije) potkrjepljuje I. Fisković kada uzima u obzir položaj grobnih ploča vodoravno postavljen na okomit slijed ostalih, što bi upućivalo na naknadne grobove, ali samim time i na liniju podija.³⁷ Logično je na tom mjestu ucrtava u tlocrtu srednjovjekovne faze crkve P. Vežić, dakle paralelno s osi središnjeg prolaza koji je vodio od sjevernih do južnih bočnih vrata crkve. No, I. Fisković pri uočavanju grobnih ploča nije išao za njihovom datacijom koju donosi L. Benevenia, a koja dalje govori u prilog razdoblju njegove destrukcije. Naime, grobne ploče na mjestu podija datiraju se najranije u 1587. godinu (radi se o grobu numeriranom brojem 47, sljedeći grob, 46, datira se u 1598., a grob 49 u 1600. godinu). To bi značilo da možemo govoriti o rušenju podija apsolutno prije 1587. (možda nakon posjeta apostolskog vizitatora A. Valiera?) te da je podij u crkvi sv. Frane opstao na svojem mjestu oko 130 godina.

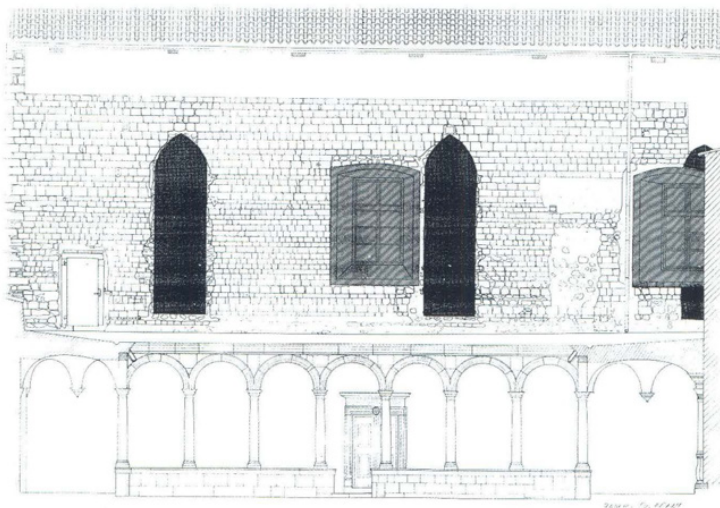

10. Pretpostavljeni položaj podija – pregrade (prema: Igor Fisković, 2005., 239.).

Što se tiče srednjovjekovnog poprečnog prolaza, grobovi ukopani na tom pravcu svjedoče o njegovom negiranju već početkom 16. st. Jedna od najstarijih je datacija groba numeriranog pod bro-

³⁷ I. Fisković, O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39 (2005.), 1, 227-267, 238-242.

jem 39, iz 1525. godine, dok je grob 36 iz 1528., a oba se nalaze u istoj osi.³⁸ Na tome mjestu, točno na mjestu nekadašnjih vrata, L. Benevenia bilježi oltar Vergine del Carmine, a pred njezinom nišom grobove s datacijom iz 1563. i 1601. godine.³⁹ Dakle, sukladno datacijama grobnih ukopa među prvim intervencijama na mjestu kora je zatvaranje bočnih vrata i anuliranje prolaza, a potom slijedi rušenje monumentalnog podija.

11. Fotogrametrijski snimak južnog zida iz Konzervatorskog zavoda u Zadru (prema: Igor Fisković, 2005., 240.).

O oltarima tog vremena Fabijanić kaže da *ih je bilo više i svi su od fino izrezbarena i pozlaćena drva*.⁴⁰ O posvetama oltara nemamo podataka osim jednog iz oporuke Ivana Draperiusa pok. Ivana od 2. studenog 1438., u kojoj Ivan ostavlja 25 zlatnih dukata za izradu misala za oltar sv. Filipa i Jakova u crkvi sv. Frane.⁴¹

³⁸ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 61.

³⁹ Lorenzo Benevenia, La chiesa di S. Francesco di Zara, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.) 1, 8-9, grob ninskog biskupa Marka Loredana, prema Beneveniji (1563.?).

⁴⁰ Donato Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 1864., 11.

⁴¹ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 51, Pergamena br. 116. Velnić pretpostavlja da se on nalazio na mjestu današnjeg oltara sv. Frane s obzirom da se 1611. postavljaju relikvije sv. Filipa u središnji oltar u

Iz tog razdoblja poznate su i orgulje koje su se 1443. nalazile s desne strane glavnog oltara.⁴²

NOVA KONCEPCIJA ZAČELJA CRKVE SV. FRANE U ZADRU

O promjenama koje su se dogodile tijekom ranoga novog vijeka na mjestu začelja, odnosno izvorno trobrodno koncipiranog svetišta podatke crpimo iz spisa apostolskih vizitatora koji stižu u pohod zadarskoj Crkvi u razdoblju nakon Tridentskog sabora.

Apostolski vizitator Augustin Valier godine 1579. prilikom konciznog opisa crkve i samostana sv. Frane između ostalog navodi sljedeću važnu činjenicu, koja stoji pod odredbama vizitatora (**ordinata**): *Altaria collateralia maioris sunt amplianda, et ad alterum firmetur scabellum*.⁴³ Ona upućuje da se bočni oltari moraju proširiti, odnosno vrlo vjerojatno bočne kapele, što sugerira ideju o novoj adaptaciji svetišta nakon tridentskih reformi! Već tada se osjećala potreba za jedinstvenim svetištem, ali u kojem su možda i dalje mogla stajati tri oltara. Vizitator navodi da se na glavnom oltaru određenim za čuvanjem Presvetog Sakramenta nalazila štovana pala, zasigurno majstora P. de Riboldisa (*Visum est Sanctissimum sacramentum super altari maiori in tabernaculo ligneo... Maius consecratum habet palam magnam honorificentissimam*). Od elemenata monumentalnog poliptiha s likovima u šest redova, ostali su tek segmenti: Stigmatizacija i Krunidba Bogorodice.⁴⁴ Sljedeći oltari u crkvi, kako ih navodi vizitator, bili su redom: *Sancti Antonii de Padua, Sancte Crucis, Altaria Sanctorum Philippi et Iacobi, Decollationis Sancti Iohannis Baptistae Assumptionis Beatae Mariae Sancti Iohannis Baptiste, Conceptionis Beatae Mariae ornatum ut supra*.⁴⁵ Čak dva oltara posvećena sv. Ivanu koje zapisuje Valier

---

kapeli Detrico podignutoj oko 1480., odnosno u oltar sv. Ivana Krstitelja, zbog čega drži da je došlo do dislokacije tog oltara.

⁴² Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 51.

⁴³ Augustin Valier, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio ecclesiarum Jadra*. Archivio segreto vaticano, 1579. (mikrofilm zm 67b-011 u Državnom arhivu u Zagrebu – dostupan na serveru državnog arhiva u Zadru), f. 46v.

⁴⁴ Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Kiparstvo, I. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 200-206. (ondje navedena sva literatura).

⁴⁵ Augustin Valier, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio ecclesiarum Jadra*. Archivio segreto vaticano, 1579. (mikrofilm zm 67b-011 u Državnom arhivu u Zagrebu – dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), 45v.

nalazila su se vjerojatno u kapeli Detrico, a J. Velnić smatra da se u istom prostoru nalazio i oltar Bezgrešnog začeca.⁴⁶

Sukladno Valierovu izvješću, nakon glavnog oltara slijedi oltar na sjevernoj strani crkve te bi to bio oltar sv. Antuna Padovanskog, pa potom oltar Sv. Križa. Nadalje, J. Velnić smatra da je oltar Sv. Križa bio na mjestu sadašnjeg oltara posvećenog sv. Didaku i sv. Jeronimu, što argumentira dokumentom – oporukom Julija Cesa-rea dell'Abatea iz Pesara od 29. svibnja 1570. (u njoj se traži da se uredi kapela Sv. Križa koja stoji uz onu Bezgrešnog začeca). Napomenimo da je oporuka pisana devet godina prije Valierova pohoda. U njoj je točno navedeno što se mora učiniti: da se sav oltar ukra-si i oslika prizorima čitave Kristove muke oko *lijepo njegove slike Uzvišenja Sv. Križa*.⁴⁷

S druge strane, zanimljivo je da Valier uopće ne spominje kor u crkvi sv. Frane (dok spominje kor u franjevačkim crkvama na otocima Pašmanu i Ugljanu!).⁴⁸ Kor se međutim sasvim sigurno još uvijek nalazio na svom mjestu. Spomen o bočnim oltarima ide u prilog tome: *Duo altaria a lateribus altaris maioris ornata palis, tobaleis et palliis ut supra, alterum cum angelis, alterum cum candelabris ferreis*.⁴⁹

Oslíkana pozadina Riboldisova retabla (sa zvjezdicama) upu-ćuje da je glavni oltar bio odmaknut od zida, čime se sugerira proa-laz uokolo oltara. To bi ujedno značilo da je glavni oltar sredinom 15. st. mogao biti bliže koru. Odmak glavnog oltara, odmak gor-njeg reda klupa govori u prilog planiranom prostoru, prostoru koji je bio namijenjen kretnjama, možda i procesijama koje su sastavni dio svakog obreda. Potvrdu o procesijskim obredima u sklopu crkve sv. Frane u Zadru donose dvije činjenice. Prva je već spomenuta arhitektonska narav dvaju prolaza koji su postavljeni u osi tik uz

⁴⁶ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 50.

⁴⁷ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 50. citira Beneveniju (La chiesa di S. Francesco di Zara, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.) 1, 124-125.).

⁴⁸ Augustin Valier, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio ecclesiarum Jadra*. Archivio segreto vaticano, 1579. (mikrofilm zm 67b-011 u Državnom arhivu u Zagrebu – dostupan na serveru državnog arhiva u Zadru), sv. Dujam na Pašmanu: 76v-77v; sv. Jeronim na Ugljanu: 88r-89r.

⁴⁹ I ta činjenica potvrđuje da se radi o oltarima sv. Antuna i Sv. Križa, odnosno potvrdu tome nalazimo u citatu: *Sancti Antonii de Padua cum pala, candelabris ferreis, tobaleis, pallio albo et tela, dok za oltar Sv. Križa veli: Sancte Crucis cum pala* (riječ nejasna) *ueteris ornamentis ut supra*.

kor. Jedan otvor, prolaz, nalazi se na sjevernom bočnom zidu i taj je usmjeren prema vanjskom prostoru. Drugi prolaz je u istoj liniji na južnom bočnom zidu i taj je usmjeren prema klausturu koji je s obzirom na široko četverostrano dvorište bio prikladan za nastavak kretanja. Vrata postavljena u osi bočnih zidova svetišta protumačena su u literaturi kao funkcionalni elementi proizašli iz potreba procesija, pogotovo onih urbane ili postajne naravi, kada se u svetište dolazi iz polazne točke drugog svetišta na određeni blagdan ili zbog određene prigode.⁵⁰

Toj tezi odgovara i povijesna činjenica s početka 15. st. (prije izgradnje podija!) kada se svečano u crkvu sv. Frane donose kipovi kompozicije Navještenja iz katedrale koji su možda bili postavljeni na ciborij glavnog oltara franjevačke crkve.⁵¹ Čini se da su po donaciji Francolusa de Portinarisa preneseni u crkvu 22. travnja 1408. uz veliku svečanost i gradsku procesiju koju je predvodio nadbiskup s klerom i vjernicima, uz pjesmu i himne: *cum magnis cantionibus ecclesiasticis et musicis instrumentis*.⁵²

O posveti glavnog oltara sv. Anti u razdoblju uoči izrade korskkih klupa i ophodnog križa piše jedino Fabijanić na temelju dokumenta: glavni oltar je bio posvećen sv. Antunu oko 1417. godine i bio je u formi ciborija (*fu collocato in luogo dell'antico, che presen-*

---

⁵⁰ Ana Mišković, *Grad i obred. Zadarska svetišta i njihova liturgija od 5. do 11. stoljeća*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020.

⁵¹ Pavaša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 17-46.

⁵² Mlađi dokument iz sredine 17. st. govori o spomenutoj procesiji: *1408, die dominica 22 aprilis. Quidam actus factus exstitit in Jdra per Francolum a Portinario filium Anzeli de Galgano cum una imagine Gloriose, cum imagine Gabrielis Arcangeli fuerunt portatae in Ecclesia fratrum minorum cum maxima solemnitate, et comitatu domini archiepiscopi cum omnino clero, rectoribus, militibus et nobilibus multis civibus et forensibus ac popularibus, dominabus et feminis, puellis, virginibus et maritatis, cum magnis cantionibus ecclesiasticis et musicis instrumentis et cum multa effusione lachrymarum pro devotione, ubi consecratae fuerunt per ipsum dominum archiepiscopum cum solemnitate missarum. Quo die idem Francolus magnum fecit et somene convivium nuptiarum ad instar Beate Virginis ob reverentiam*. Tekst donosi I. Petricioli prema Praginom korigiranom citatu kronike Pavla Pavlovića iz Luciusova *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666., 436. (G. Praga, *Alcuni documenti su Giorgio da Sebenico, Rasegna Marchigiana* A. VII, n. 3, 8, 1.). Ivo Petricioli, *O važnijim umjetninama u franjevačkom samostanu u Zadru, Samostan sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 114-115; Pavaša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 26.

*tava la forma di ciborio, ed era dedicato circa l'anno 1417. al Taumaturgo di Padova).*⁵³

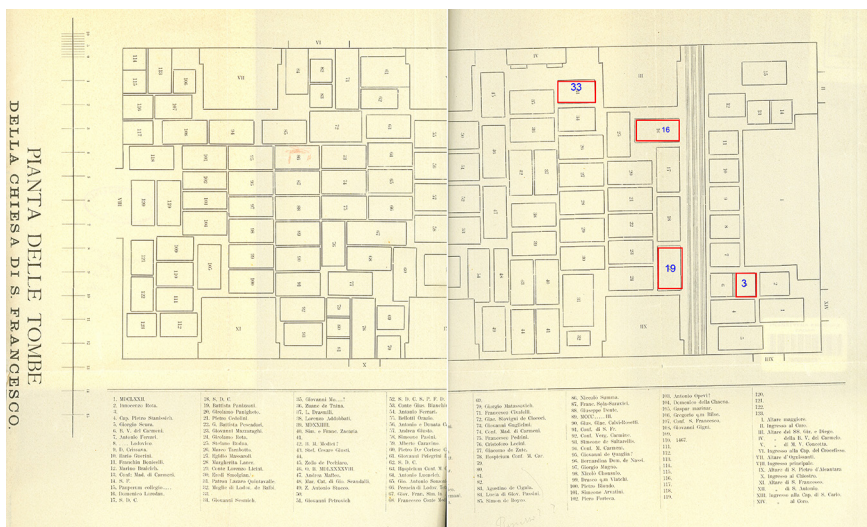
Sljedeći apostolski vizitator, Michele Priuli, opisuje interijer crkve 1603. godine.⁵⁴ Ni on ne donosi informacije o koru, no donosi važan podatak o glavnom oltaru, koji je tada posvećen sv. Frani, u sklopu kojeg se prema predaji nalazila kamena škrinja s tijelom sv. Grgura zadarskog mučenika (*S. Gregorij Martiris Jadrensis*).⁵⁵ To je ujedno jedini zapisani podatak koji svjedoči o čašćenju relikvija jednog fratra, subrata zajednice franjevacu u Zadru, što je iznimna i neobična činjenica za franjevački red općenito! Koji bi to sv. Grgur zadarski mučenik mogao biti, zapisuje D. Fabijanić, iako ne izravno u kontekstu smještaja njegovih ostataka u sklopu glavnog oltara. Fabijanić u pregledu povijesti Male braće samostana sv. Frane donosi: *Gregorio e Simeone, alunni del convento di Zara, si portarono, l'anno 1362 nele terre slave con Cosimo dell'illustre famiglia Begna, loro concittadino, a cui Urbano V affidava in quell'anno la missione di Bosnia, di Rascia e di altri principati ... Gregorio, che fu torturato dagli idolatri della Bulgaria e spirò tra tormenti in confermarzione della parola predicata... Dell'uno (o sv. Šimunu) e dell'altro si conservano le immagini nel patrio convento.*⁵⁶ Radi se dakle o dvojici učenika, Grguru i Šimunu, pripadnicima samostana sv. Frane u Zadru koji su išli u misije na istok te je jedan od njih umro mučeničkom smrću u Bugarskoj, dok je Šimun dugo živio propovijedajući u stranoj zemlji, i nakon blažene smrti ondje bio stoljećima čašćen. Kad su mučenički ostaci sv. Grgura stigli u Zadar, nije poznato, no početkom 17. st., dapače sigurno prije 1603., njegove su se relikvije nalazile na glavnom oltaru franjevačke crkve. O samome koru ili o njegovu položaju ni Priuli ne donosi nikakav podatak.

⁵³ Donato Fabijanić, *Convento più antico dei frati minori in Dalmazia*, Prato, 1882., 98.

⁵⁴ Michael Priuli, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio Ecclesiae Jadrensis*. Archivio segreto Vaticano, 1603., (mikrofilm ZM 67b-004 u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu - dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), 695v-698r.

⁵⁵ *Visitauit altare maius sub titulo S. Francisci fuit solarum esse consecratum ex traditione mensa altaris reposita est supra capsam lapidea in qua aiunt esse corpus S. Gregorij Martiris Jadrensis e traditione mensa aliquantum est abstracta a stipite et ideo dictum altari ...* (nečitko) Michael Priuli, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio Ecclesiae Jadrensis*. Archivio segreto Vaticano, 1603., (mikrofilm ZM 67b-004 u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu - dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), 696-697.

⁵⁶ Donato Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 97.

12. Plan grobnih ploča u crkvi sv. Frane s označenim ukopima br. 3, 16, 19 i 33 (prema: Lorenzo Benevia, 1909., plan grobova).

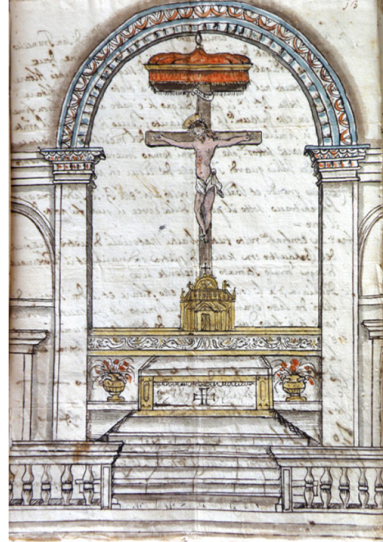
Međutim, dodatno je za raspravu važna i sljedeća činjenica u vizitaciji M. Priulija, a ta je da on donosi dva nova oltara: oltar sv. Lucije (koji ima prijenosni oltarić) i oltar sv. Didaka (Diega) koji je u njegovo doba već bio posvećen. L. Benevenia u svom pregledu zadarske franjevačke crkve donosi položaj oltara sv. Didaka na sjevernom bočnom zidu – na mjestu pred ulazom u sjevernu bočnu kapelu.⁵⁷ Kako je on instaliran na mjestu kora, svakako bi trebao upućivati i na dislokaciju korskih klupa, dakle prije Priulijeva posjeta. Oltar Sv. Križa Priuli ne navodi jer je novi križ renesansnih stilskih odlika vjerojatno tada postavljen iznad glavnog oltara, što vizualizira crtež svetišta iz 1672. godine.⁵⁸ Crtež koji traže franjevci kako bi se zabilježilo aktualno stanje (prije podizanja novog oltara koji naručuje bratovština Gospe od Karmela od znamenite venecijanske radionice B. Longhene)⁵⁹ rječito govori o slobodnostojećem

⁵⁷ Na planu. Lorenzo Benevenia, *La chiesa di S. Francesco di Zara*, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.).

⁵⁸ *Samostan sv. Frane u Zadru*, Zbornik radova posvećen 700. obljetnici posvete crkve Sv. Frane u Zadru, Zadar, 1980. (ur. Justin V. Velnić). Pavaša Vežić, *Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse*, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 40, crtež 49.

⁵⁹ Radoslav Tomić, *Kiparstvo, II. dio. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008., 98-101.

oltaru u prostoru pod slavlukom, a pred njim je bila niska balustrada sa središnjim prolazom koji vodi prema svetištu. U tjemenu gotičke slavlukne stijene ovješena je baldahin. P. Vežić opisuje da se na crtežu u dnu apside nalazi oltar svetohraništa s renesansnim dekorativnim motivima, nad gredom samo svetohranište, a iznad je spomenuto raspelo.⁶⁰ Čini se ipak da je raspelo zakvačeno za baldahin. Na crtežu se vide i dijelovi bočnih kapela s renesansnim portalima.

13. Crtež svetišta u crkvi iz 1672. (prema: Pavuša Vežić, 2018., 40.)

Budući da se nakon vizitatorskih pohoda odvija dislokacija korskih klupa, u traženju vremenskih okvira i analizi intervencija također nam mogu pomoći datacije grobnih ploča. U tom pogledu je relevantno da je jedna grobna ploča s uklesanim imenom Giorgio Bencovich po Beneveniji *na mjestu kora*, dok vrijeme ukopa pada u 1520. godinu.⁶¹ Međutim, nije sasvim jasno na koji se grob misli, i radi li se o redovniku, subratu, dok se pitanje kora može razlučiti tako što u prostoru posttridentskog kora u začelju crkve nema grobnih ukopa. Stoga je Benevenia očito mislio na prostor srednjovjekovnog kora. U taksativnom navođenju grobova jedino su grobovi 3 i 33 u prostoru kora bez datacije – i ona se ne bi kosila s položajem srednjovjekovnih korskih klupa u istom prostoru.

⁶⁰ Pavuša Vežić, Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse, *Ars Adriatica* 8 (2018.), 41.

⁶¹ Lorenzo Benevenia, La chiesa di S. Francesco di Zara, *Rivista Dalmatica* 5 (1909.) 7.

Zanimljiva je, nadalje, sljedeća činjenica: u Benevenijevom popisu grobova na mjestu svetišta ili srednjovjekovnog kora ima onih koji pripadaju kasnom 16. st.: grob 16. (datiran u 1596. godinu) i grob 19. (datiran u 1601. godinu), no oni se nalaze zasigurno na mjestu nekadašnjih korskih sjedala. Time jasno svjedoče da se kor u kasnom 16. st. nije mogao nalaziti na svojem izvornom mjestu. U dosadašnjoj literaturi postoje oprečne datacije za prebacivanje kora. U literaturi prevladava mišljenje da se kor prebacuje prilikom podizanja Longhenina oltara 1672., premda Velnić ističe da postoji dokument koji govori o novoj organizaciji kora iz 1612. godine. Petricioli također navodi da je svetište adaptirano 1612. godine.⁶² No u tom je slučaju doista teško zamisliti i objasniti grobne ukope iz 1596. i 1601. koji su evidentirani upravo na mjestu korskih klu-pa, kao i nove bočne oltare, sv. Didaka i sv. Lucije. Možda je godina 1612. godina kompletne adaptacije sjedala na novoj lokaciji: na začelju crkve, mjestu na kojem se i danas nalaze.

U razmatranju dislokacije sjedala trebalo bi imati na umu da kor kao segregirani prostor za redovnike nije mogao (barem ne dugo) ostati na svojem izvornom mjestu nakon rušenja podija. Očekivati je da je ideja o njegovu prebacivanju započela nakon Valierova posjeta, koji nalaže da se prošire kapele. Dodatno potenciranje te ideje donosi smještaj relikvija sv. Grgura u sklopu glavnog oltara, koje su častili zadarski vjernici. Dislokacija kora mogla se odvijati u fazama, naime, možda su negirana mjesta tik do slavolučne stijene, jer je teško zamisliti ukope kasnog 16. st. u osi, na liniji ispred zidova slavolučne stijene, iako bi logično bilo očekivati da se nakon rušenja podija (prije 1587.) i koju godinu nakon Valierova posjeta koji određuje širenje bočnih kapela, odnosno rušenje njihovih pregradnih zidova, moglo odvijati i prebacivanje kora, dakle u nekom približnom vremenskom intervalu. Da se kor prebacio zasigurno prije sredine 17. st., svjedoče i bočni oltari prislonjeni uz lateralne zidove, podignuti prije instalacije Longhenina oltara.⁶³ Širina njihovih baza dolazi do linije u potezu slavolučne stijene, što znači da

---

⁶² Justin Velnić, *Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 55. Ivo Petricioli, *Umjetnička baština franjevačkog samostana u Zadru, Kamporu, Ugljanu i Pašmanu, Pod zaštitom Svetoga Jeronima* (1999.), 95-106, 94. i 98. 95-106. Do izvornog dokumenta nisam uspjela doći u arhivu samostana.

⁶³ Na molbu gvardijana o. Bernardina, providur Girolamo Foscari izdao je 26. prosinca 1652. godine dopuštenje da se sredstva koja je, protivno duhu franjevačkog reda zadržao o. Egidije, iskoriste za podizanje bočnih oltara. Justin Velnić, *Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, Samostan Sv. Frane u Zadru* (1980.), 56.

oni prekrivaju širinu ulaza u bočne kapele. To bi ujedno značilo da crtež o izgledu svetišta sredinom 17. st. nastao prije podizanja istog oltara ujedno ne dokumentira korske klupe koje su se, sasvim očito, trebale nalaziti u začelju.

Kad se kor prebacuje u začelje ili glavnu apsidu, odnosno *cappellu maggiore*, oslobađa se prostor za vjernike laike, koji tada dolaze na mjesto nekadašnjeg kora, odnosno bliže oltaru, do niske balustrade koja je ucrtana na crtežu iz 1672. Takvo premještanje povezivalo se s tridentskom reformom i ona je doista mogla tome pogodovati, no zasigurno je bilo dijelom duljeg procesa. Svakako, treba istaknuti i da Tridentski sabor u svojim propisima ne govori ništa o položaju kora u crkvama.⁶⁴

Kor se prebacuje zbog sljedećih razloga: većeg odvajanja redovnika od laika (tako su retrokorovi upravo uobičajeni u to vrijeme u Italiji). Redovnici su u retrokoru za vrijeme službe časova, dok su za vrijeme mise obavezno morali biti u prostoru prezbiterija, odnosno ispred glavnog oltara.

Podsjetimo se da je najranija intervencija bila zatvaranje bočnih prolaza koji su povezivali vanjski prostor crkve s interijerom svetišta i klaustrom, početkom 16. st. Dakle, da ponovimo i još jednom naglasimo graditeljske i liturgijske intervencije u crkvi tijekom ranoga novog vijeka: prva je zatvaranje prolaza paralelnog s podijem (20-ih godina istog stoljeća), potom slijedi rušenje podija (najranije od 1587.), anuliranje pregradnih zidova između glavne kapele i bočnih kapela (zasigurno nakon A. Valiera, odnosno nakon 1579.), prebacivanje kora (najranije od 1596., možda postupno?), postavljanje bočnih oltara (prije Priulijeva posjeta, dok je konstrukcija postojećih oltara iz sredine 17. st.), interpoliranje relikvija sv. Grgura u glavni oltar crkve (prije Priulija) instaliranje niske balustrade kao pregrade između klera i laika te uglavljivanje raspela o baldahin zakvačen o tjemeni luk slavolučne stijene (prije 1672.) i naposljetku zatvaranje središnjeg prolaza pod glavnom lučnom stijenom podizanjem oltara Bratovštine Gospe Karmelske godine 1672.

⁶⁴ Kako ističe D. Cooper, položaj kora jednako su uvjetovali običaji kao i liturgijske potrebe ili funkcije. Donal Cooper, Franciscan Choir Enclosures and the Function of Double-Sided Altarpieces in PreTridentine Umbria, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 64 (2001.), 1-54, 2.

BLAGDANI OD POSEBNE VAŽNOSTI

Zabilježeni su sljedeći blagdani koje su posebno štovali zadar-ski franjevci: osim slavljenja uobičajene mise, euharistijskih blago-slova i službe čitanja časoslova to su bile devetnice o Bogorodičnim blagdanima (Bezgrešno začće i Gospu Karmelsku), te o blagdanima sv. Frane, Antuna, Petra Alkantarskog. Od velikog značenja bilo je štovanje Božića (s fokusom, sasvim očekivano, na jaslicama). Što-vaio se i Sv. Križ.

O procesiji iz posttridentskih vremena govori podatak iz 1580. kada je osnovana bratovština Bezgrešnog začća. *Ta je bratovšti-na imala svake druge nedjelje u mjesecu svetu misu na oltaru Bez-grešnog začća, a poslije podne, nakon svečane Večernje, sa svom samostanskom zajednicom procesiju sa slikom Bezgrešne oko crkve i klaustra. Po povratku u crkvu pjevale su se pred njenim oltarom Litanije i „Sva si lijepa“ i svršavalo s moljenjem psalma „Iz dubine“ za pokojne članove bratovštine.*⁶⁵ Po jednom dokumentu (?) Velnić navodi da je slavljenje Bogorodice postojalo i ranije, te je započinjalo posebnim slavljem Predvečerja, dok je vrhunac bio na sam dan kad se obred obavljao u nazočnosti *generalnih providura i ostalih pred-stavnika gradske vlasti. Poslije podne nakon pjevane Večernje bila je sa slikom Bezgrešne procesija do katedrale, koja se po povratku u crkvu završavala pjevanjem Gospinih litanija...*⁶⁶ Nešto kasnije, od 1615. osnovana je bratovština Gospe Karmelske, a štovanje se pro-vođilo na sličan način: po završetku mise pronosila se *velika teoforična procesija po gradu s kipom Gospe Karmelske poslije podne.*⁶⁷ U doba nakon Tridenta na poseban se način štovala Rane sv. Frane (17. rujna), ne samo u crkvi sv. Frane i obližnjoj crkvi sv. Frane od Špilje nego po čitavom gradu, kada se odvijala procesija sa sveče-vim kipom u kojoj su sudjelovale sve gradske zajednice s narodom.

---

⁶⁵ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 64. Navodi da D. Fabianich (*Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina*, II, Battara, Zara, 1864., 98) donosi cijeli dokument – original dozvole i dekret o osnivanju bratovštine.

⁶⁶ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 63-64. Kada navodi dokument ASZ, VII, 108.

⁶⁷ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), 64.

Jednako se tako, s nošenjem svečeva kipa po gradu uz procesiju, slavio i blagdan sv. Antuna.⁶⁸

U procesijama se svakako s obzirom na liturgijsku narav nosio čuveni ophodni križ⁶⁹, štoviše, na samom čelu procesije; nosio ga je gvardijan, predvodnik franjevačke zajednice u Zadru. U vrijeme izrade ophodnog križa gvardijan samostana bio je fra Benedikt, uprizoren na jednoj od čeonih strana korskih klupa. Ophodni križ se koristio za glavne procesije (*processioni generali*), dok su za procesije manje važnosti redovnici imali i druge križeve.

Sve izneseno govori u prilog iznimno jakoj ulozi franjevačkog samostana u Zadru od samih početaka, koji se unatoč skromnim postulatima, neminovnima kad je franjevačka duhovnost u pitanju, uz poticaje zadarskih plemićkih obitelji uzdigao na dostojanstven, pa čak i ekskluzivan status u crkvenoj zajednici od 14. do 17. st.

CHANGES IN THE SPACE OF THE CHURCH OF ST. FRANCIS IN ZADAR FROM THE 14TH TO THE 17TH CENTURY

Summary

The paper presents the key changes in the spatial conception of the Church of St. Francis in Zadar from the 14th to the 17th century. These are based on the relationship between two essential liturgical areas: the sanctuary with the choir, and the space for the laity. At the end of the 14th century, the famous choir stalls, the work of Giovanni da Borgo Sansepolcro, were installed within the sanctuary; today they are located in the rear (eastern) part of the church. The stalls depict motifs from Christian iconography as well as four figures: St. Chrysogonus, Louis of Toulouse, St. Francis, and the then guardian of the monastery, Friar Benedikt. The paper problematizes their original position and, on the basis of precise measurements, concludes that they were arranged in the shape of a double "L".

⁶⁸ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, *Samostan Sv. Frane u Zadru* (1980.), 66.

⁶⁹ Ivo Petricioli, *Zadarsko zlatarstvo*, Beograd, 1971., XII, sl. 1, 20-21; Ivo Petricioli, O važnijim umjetninama u franjevačkom samostanu u Zadru, *Samostan Sv. Frane u Zadru, zbornik radova* (1980.), Nikola Jakšić – Radoslav Tomić, *Zlatarstvo. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2004., 29, 82-84, sl. 028-028a; Marijana Kovačević, Ophodni križ – još jedan anžuvinski *ex voto* u Zadru?, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 31 (2007.), 29-42.

Furthermore, the study provides dates for the demolition of the podium — a liturgical element that physically divided the church into the space for clergy and the laity — which had existed from the mid-15th century until the second third of the 16th century. The Franciscan community in Zadar commissioned the renowned builder and stonemason Juraj Matejev Dalmatinac to construct the podium.

It also appears that towards the end of the same 16th century the choir space was altered, as suggested by the dating of burials found in the area of the choir stalls. Information on the changes in the eastern part of the church of St. Francis is also found in the visitation report of the apostolic visitor Agostino Valier from 1579, who ordered the enlargement of the side chapels flanking the central main apse. The next visitor, Michael Priuli, in 1603 likewise records important information concerning the cult of Gregory the Martyr of Zadar, whose relics were kept within the main altar.

All this points to the necessity of withdrawing the friars into the rear part of the church, thereby forming a retrochoir, and ultimately, with the installation of the high altar — a work produced in the workshop of Baldassare Longhena in 1672 — they became completely isolated.

Keywords: choir, choir stalls, podium, Louis of Anjou, Matafar, Trent